

J.Xolmo‘minov,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Manbashunoslik va tasavvuf germenevtikasi”
kafedrası dotsenti, falsafa fanlari doktori(DSc),

I.Rahmonberdiev,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
magistranti

AZIZIDDIN NASAFIY FALSAFIY-IRFONiy MEROSIDA KOMIL INSON G‘OYASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh avlodning ma’naviy axloqiy tarbiyasining shakllanishida tasavvuf ilmining ahamiyati to’g’risida va uni amaliyotga tadbiq etish jarayonida Aziziddin Nasafiyning “komil inson” tushunchasining asl mohi yatini ochib berish maqsadga muvofiqdir. Tasavvuf ilmining bugungi kundagi ahamiyati va islom olamidagi tariqatlari asosida shakllanishi nuqtai nazaridan komillikka erishish bosqichlari bo’yicha mulohazalar keltirilgan va muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, Komil Inson, Aziziddin Nasafi, “Komili Inson”, “Zubdat ul haqo-yiq”, Najmiddin Komilov, Geraklit, Pifagor, Anaksimandr, substansiya, suv, olov.

Abstract: In this research work it is expedient to reveal the importance of mysticism in the formation of spiritual and moral education of today's younger generation and a comparative analysis of the concepts of Aziziddin Nasafi named “Komili Inson” and “Zubdat ul haqayiq” in the process of its application in practice. In terms of the importance of mysticism today and its formation on the basis of the teachings of the Islamic world, the concepts of mysticism and Sufism have been discussed.

Keywords: Sufism, Perfect man, Aziziddin Nasafi, “Komili inson”, “Zubdat ul-haqoyiq”, Najmiddin Komilov, Heraklit, Pifagor, Anaksimandr, substansion, water, fire.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Komil inson tushunchasining asl mohiyati mantiqiy izchillik jihatdan yoritib berildi. Tadqiqot jarayonida Xolmo‘minov J.M. ning “Vahdat ul-vujud falsafasi va Naqshbandiya ta’limoti” nomli monografiyasi metodologik manba bo’lib belgilandi.

Muhokama va natijalar

Tasavvuf va irfonning yetuk nazariyotchisi vatandoshimiz mutasavvuf Aziziddin Nasafi (taxallusi: عزیزالدین نسفی ; to’liq nomi: Aziziddin ibn Muhammad an-Nasafi) (1220, Nasaf – [Qashqadaryo](#) – 1305, Yazd, Abrko‘h) – buyuk

ensiklopedik [olim](#), tabib, tasavvuf falsafasining yirik vakili. Shayx [Najmiddin Kubro](#) va Ibn al-Arabiy ta’limotlarini o‘zaro bog‘lagan kubroviya mashoyixlaridan biri. Aziziddin Nasafiy dastlab Nasaf, so‘ng Buxoro madrasalarida ta’lim olgan. [Falsafa](#) va [tasavvufni](#) o‘rganish bilan birga tibb ilmidan ham yuksak mahoratga ega bo‘lgan. Bir muddat Buxoro madrasalarida talabalarga tasavvufdan darslar o‘tgan. Nasafiy 1243-52 yillarda Xurosonda yetuk oriflardan bo‘lmish Sa’diddin Hamaviy (Hamuya, 1191-1252) bilan tanishadi va uni o‘zining piri deb biladi. 1273 yili Buxorodan Bahrobod ([Xuroson](#))ga ketgan, Isfahon va Sheroz safaridan so‘ng Yazdning Abarko‘h shahridan maskan tutgan. Umrining oxirigacha shu yerda yashab, shu yerda vafot etgan. **Nasafiy** hamma asarlarini fors-tojik tilida yozgan. Nasafiyni Inson tabiati, mohiyati va axloqining tadqiqotchisi desak, hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. “Al-Inson al-Komil” (الانسان الكامل - “Komil Inson”) asari olim yozgan risolalarning eng mashhuri bo‘lib, uni fransiyalik olim Marijan Mole¹ fransuz tiliga tarjima qilgan. Kitob bir muqaddima va turli mavzularga bag‘ishlangan 22 risoladan iborat. Undagi risolalarning ko‘pi “Manozil as-soyirin” (منازل السائرين - “Yo‘lovchilar qo‘nalg‘asi”)ning ba’zi nusxalarida uchraydi. Ushbu asar 556 sahifa bo‘lib, irfon va hikmatlarga oid nozik tushunchalardan bahs yuritadi. Irfon va hikmat masalalari va asosi haqida yana “Bayot ut-tanzil” (بيات التنزيل) nomli muxtasar kitobi ham bor. Nasafiyning bildirishicha, uning fikr va aqidalari asosan uning bitta risolasi – “Maqsad ul-aqso” (مقصد الاقصى - “So‘nggi maqsad”) asarida ifodalangan. Asar 8 fasl, 8 bob va 1 xotimadan iborat. Shuningdek, Aziziddin Nasafiyning “Kashf ul-haqoyiq” (كشف الحقائق - “Haqiqatlarning ochlishi”), “Zubdat ul-haqoyiq” (زبدة الحقائق - “Haqiqatlar qaymog‘i”), “Usul va furu” (اصول و فروع - “Ildizlar va butoqlar”), “Mabda’ va ma’od” (مبدأ و معاد - “Chiqish va qaytish”), “Miftoh ul-asror” (مفتاح - “Sirilar kaliti”), “Nafsi insoniy” (نفس انساني), “Vahdati vujud” (وحدت وجود) va boshqa kitoblari chet ellarda chop etilgan. Olam va odam birligi ta’limoti Nasafiy asarlarining mohiyatini tashkil etadi. Uning ijodi arab, ingliz, nemis, fransuz, turk, hind, rus olimlari tomonidan tadqiq etilgan. Qo‘lyozma nusxalari Vena, Leyden, London, Kalkutta, Dushanbe, Istambul, Sankt-Peterburg, Tehron shaharlari kutubxonalarida, O‘zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. “Zubdat ul-haqoyiq” asari Najmiddin Komilov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Bundan tashqari uning asarlarini A. Masse, A.E. Bertels, Ahmad Mahdavi Domg‘oniy, F. Maier, A. Muller, E.H. Palmer, A. M. Schimmel, F.A. Tholuck, R. Shukurov va [N.K. Choriev](#) kabi tadqiqotchilar o‘rganib, o‘z ona tillariga tarjima qilishgan.² Taniqli olim Lloyd Ridgeon Nasafiy haqida “Aziz Nasafi”³ nomli kitob yozgan.

Ibn al-Arabiy Komil Inson istilohini ilk marta qo‘llagan bo‘lsa, Aziziddin Nasafiy Arabiy va Najmiddin Kubro qarashlarini uyg‘unlashtirdi. Ibn al-Arabiydan farqli ravishda o‘zining “Insoni Komil” (انسان كامل), “Maqsadi aqso” (مقصد الاقصى),

¹ Мухаммад Носир. Насаф ва Кеш алломалари. – Тошкент, 2001. – Б.134.

² Ж.Холмұминов. Вахдат ул-вужуд фалсафаси ва Нақшбандия таълимоти (Монография). – Тошкент: “Tafakkur”, 2020. – Б.42

³ Llyod V. J. Ridgeon. Aziz Nasafi. Curzon Press.1998. / Ushbu iqibos quyidagi adabiyotdan olindi: Ж.Холмұминов. Вахдат ул-вужуд фалсафаси ва Нақшбандия таълимоти. – Б.44.

”Zubdat ul-haqoyiq” (زبدة الحقائق) nomli risolalarida Komil inson masalasi haqida birmuncha boshqacha fikrlar yuritilgan. Unda bu tushuncha insonning paydo bo’lishi, rivojlanishi va martabalar topishi bilan bog’liq holda olib qaraladi. Natijada biz Aziziddin Nasafiy ta’rifida aynan hayotiy odamga xos belgilar, axloqiy sifatlarni ham ko’ramiz. Yana shu ta’kidlash joizki, Nasafiy islomdagi bir nechta ilmning insonga bo’lgan qarashlari va munosabatlarini chog’ishtiradi, insonni kayhoniy vujud sifatida ham, yer maxluqoti sifatida ham tadqiq va tahqiq etadi. Nasafiyda Komil Inson tushunchasi ruh tushunchasi bilan zich aloqada tekshiriladi. Inson martabalari ruh martabalari⁴ sifatida olib qaraladi. Shuning uchun umumiy tushunchalardan konkret tushunchalarga o’tib turish bor. Buning sabablaridan yana biri Aziziddin Nasafiyning kamolotni uruj (عروج - ko’tarilish)⁵ va nuzul (نزول - tushish) nazariyasi asosida tushunidir. Aziziddin Nasafiy Zubdat ul-haqoyiq risolasining 5-fasli “Qaytish yo’li” bobida “Bilginki, jon tanadan ajralgandan keyin agar u komillikka erishgan bo’lsa, uruj - (asliga qaytib) asil aqlar huzuriga qaytadi va g’ayb olami joni bilan qo’shiladi. Chunki inson joni(ruhi)ning kamoloti aqlar va falaklar olami joni(ruhi) bilan vobastadir, zero falaklar olamining barcha jonlari va aqlari ma’rifat va safo sohibidirlar va doimiy ravishda ma’rifat egallab nurafshonlik kasb etadirlar. Shu bois insonning vazifasi – uzluksiz ma’rifatga intilish va nur bilan to’ldirish va ilm topib, musaffolik sari intilishdir. Kimki bunga muyassar bo’lgan bo’lsa, joni (ruhi) tanasini tark etgan zahoti falak olamining aqlari bilan va joni uni o’zlariga jalb etadilar va sharofatning ma’nosi ham shudir. Falak olamidagi jon va aqlarning qaysi bilan munosabat bog’lagan bo’lsa, o’sha o’ziga tortib oladi. Agar quyi ruh (نفس ملك)⁶ bilan aloqada bo’lsa, uning marhamatiga erishib uning marhamatiga erishib, shu holatda tana bilan xayrlashsa, Oy ruhi⁷ (joni)ga qaytadi. Ammo agar ruh bu holatda tanani tark etmagan bo’lsa va (odam) yana ko’proq ma’rifatga erishgan bo’lsa, poklansa va uning safosi (pokligi) rivojlanib, osmon ruhi bilan munosabat bog’lasa va uning marhamatiga musharraf bo’laturib, tanani tark etsa, uning ruhi osmonlar osmoni ruhiga qaytadi. Ibtido va imtihoni bilding, qolgan darajalarni ham shunday qiyos qil”, deya fikr bildirgan. Ya’ni inson qaysi ruh bilan munosabatga kirishsa, o’sha ruh uni o’ziga jalb qiladi. Bu nazariya, ulug’ olam (عالم كبرا)⁸ va kichik olam (عالم صغرا)⁹ bilan bog’lanib ketadi. Chunki Nasafiy Ibn al-Arabiy bilan qo’shib, insonni olami sug’ro, ilohiy va moddiy olamni birgalikda olami kubro deb ataydi. Ulug’ olamdagi jamiki narsa va xususiyatlar kichik olamda mavjud,¹⁰ deydi u. Shu tariqa, inson yuqori olam – olami kubroning kichraytirilgan ko’rinishidir.

Aziziddin Nasafiy “Insoni Komil” risolasida komil insonga shunday ta’rif beradi: “Bilginki, Komil Inson deb, shariat va tariqat va haqiqatda yetuk bo’lgan

⁴ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойик. / Н.Комилов таржимаси. — Тошкент: ”Kamalak”, - 2003. — Б.185.

⁵ O’sha kitob. — Б.21.

⁶ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойик. / Н.Комилов таржимаси. — Б.21.

⁷ O’sha kitob. 21-bet.

⁸ O’sha kitob. 5-bet.

⁹ O’sha kitob. 5-bet

¹⁰ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. — Тошкент: “Movarounnahr” - “O’zbekiston”, 2009. — Б.84.

odamga aytadilar va bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilginki, Komil Inson shunday insondirkim, unda quyidagi to‘rt narsa kamolotga yetgan bo‘lsin: yaxshi so‘z, yaxshi fe‘l, yaxshi axloq va ma‘orif.

Nasafiy sanagan sifatlarining dastlabki uchasi, ya‘ni yaxshi so‘z, yaxshi fe‘l, yaxshi xulq Zardushtiylik kitobi “Avesto”dagi axloqiy kategoriya qarashlarga o‘xshab ketadi. Manbaalarda “Guftori nek, kirdori nek, raftoni nek” ko‘rinishida uchraydi. Bu sifatlar bilan ziynatlangan odam yolg‘on, riyo va badkirdorlikdan chekinadi, hamma vaqt ezgu niyat bilan ezgu ishlarga tayyor turadi. Aziziddin Nasafiy yaxshi axloq haqidagi Zardusht hikmati yoniga “ma‘orif” (معارف), ya‘ni tasavvufiy poklanish talabini ham qo‘shib qo‘ygan.¹¹ Uning fikricha, tariqat yo‘liga kirgan soliklarning vazifa-maqsadi ushbu to‘rt fazilatni egallashdir. Kimki, o‘zida ushbu sifatarni kamol toptirsa, u kamolga erishadi. Nasafiyning mazkur ta‘rifidan ikkita xulosa kelib chiqadi. Biri shuki, olim nazarida Komil Inson hayotdan tashqaridagi allaqanday mavhum zot emas, balki real odamdir. Yaxshi sifatarni egallab brogan odam shunday martabaga ko‘tarila oladi. Ikkinchi xulosa shuki, Nasafiyga ko‘ra komillik faqatgina tariqat va riyozat orqaligina erishiladigan yuksak martabadir. Shayx Aziziddin Nasafiyning bemalol Komil Inson konsepsiyasining nazariyotchisi deyishimiz mumkin. Chunki uning barcha asarlarida ushbu mavzu markaziy o‘rinni ishg‘ol etadi.

Aziziddin Nasafiy ma‘naviy kamolotning belgisi sifatida ikki narsani asos qilib olgan. Biri hamida axloq (husni xulq) bo‘lsa, ikkinchisi o‘z-o‘zini tanish. Shu ikki asosning bor yoki yo‘qligi-ga qarab, u odamlarni uch qismga ajratgan. Birinchisi hamida axloq bilan o‘zini bezamagan va o‘z-o‘zini tanimagan odamlar. Ikkinchisi hamida axloq bilan xulqlangan, ammo o‘z-o‘zini anglab yetmagan odamlar. Uchinchisi hamida axloq bilan xulqlangan va o‘z-o‘zini anglagan odamlar. Olimning nazarida, ana shu uchinchisi toifa odamlar – Komil insonlardir: “Binobarin, insonning kamolotga erishishi hamida axloqqa ega bo‘lish va o‘z-o‘zini tanish bilan amalga oshadi. Olimning ushbu fikriga bir hadisi qudsiy orqali dalil keltirish mumkin:

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ

Ya‘ni, kimki nafs (o‘zi)ni tanisa, Robbisini taniydi.¹² Ushbu hadisning ham Nasafiy, ham Ibn al-Arabiyning qarashlariga muvofiq kelishining o‘zi har ikki olim tadqiqotlarida Qur‘oni Karim va Hadisi Sharifni asos qilib olganligining dalilidir. Shariatsiz tariqat mavjud emas. Aksincha, shariat tariqatning jon tomiri hisoblanadi. Undan quvvatlanadi.

Hamida (maqtagan) sifatlar aynan qandayligiga ham alohida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, shariat ahli nazdida hamida axloq – bu besh vaqt namozni kanda qilmaydigan, boshqa farzu amallarni ham so‘zsiz bajaradigan mo‘min-musulmon, solih odamdir. Komil musulmon deyilganda, aynan ana shunday kishilar nazarda tutiladi. Hikmat ahli esa ilmu donishda yetuk insonlarni komil deganlar. Albatta hikmat ahli ham taqvo va imonni, insonsevarlikni nazardan soqit qilmaganlar. Ammo tasavvuf ahli ilmu donish, taqvo va mustahkam imon va solihlik barobarida yana

¹¹Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Б.134.

¹² Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Саҳиҳи Бухорий. II-жуз.. – Тошкент, 2020. – Б.122.

riyozat bilan qoʻlga kiritadigan juda koʻp sifatlar, chunonchi anoniyat (manmanlik), nafs va hirsni tark etish, rostgoʻylik, halollik, sobit va sobirlik, Xudodan rozi boʻlib yashashni ham talab qilganlar.

Shayx Aziziddin Nasafiy qalamiga mansub “Zubdat ul-haqoyiq” nomli risolaning birinchi bobi “Olam kubroni bilish” deb nomlanib, olamni zot (javhar)¹³ va sifatlar-ning ismlaridan iboratligini, zot va sifatning qismlari ham olam deb atalishini taʼkidlaydi. Olam oʻzining avvaliga ikki qismdan iborat: birinchi qismi olami gʻayb (غيب - yashirin olam), ikkinchi qismini olami shuhud (شهود - koʻrinadigan) deb ataydilar. Bu har ikki olamni miqdoriy va kulliy (umumiy, yaxlit) maʼnolarda turli nomlar bilan tilga oladilar. Masalan: “Xoliqiyat olami va amr olami, mulk olami va malakut olami, jism olami var uh (jon) olami, hislar olami va shuur olami, nur olami va soya (zulmat) olami va shu kabilar. Bu nomlar har ikki olam – olami gʻayb va olami shuhudga ishoradir.”¹⁴ deb taʼkidlashi olimning islom ilohiyotshunosligidan tashqari falsafa ilmidan ham chuqur bilim va oʻz shaxsiy nuqtai nazariga ega boʻlganligining yorqin ifodasidir.

Qadimgi Yunon olimlari Fales olamni suvdan, Geraklit olovdan, Pifagor raqamlardan, Anaksimander apeyron (cheksiz) dan tarkib topganligi haqidagi gipotezalari bilan Nasafiy qarashlarini solishtiradigan boʻlsak, Nasafiy qarashlariga teologik omil taʼsiri sezilsa-da, Islom olami mutafakkirlarining din va ilm-fanni uygʻunligini taʼminlay olganligini yana bir bor guvohi boʻlamiz. Shayx Aziziddin Nasafiy din va dunyoviylik muvozanatini ushlay olgan oriflardan edi.

Shayx Aziziddin Nasafiy oʻzining “Insoni komil” (انسان كامل - Komil inson) risolasida Komil Inson turli istilohlar bilan atalishi haqida: “Ey darvesh, Komil insonni building, endi shuni bilginki, bu Komil Insonning ismlari koʻp, uni turli ibora, laqabu istioralar bilan, oʻxshatishlar bilan tilga oladilar. Bu ism va tashbexlarning barchasi rostdir (munosibdir). Ey darvesh, komil insonni shayx, yoʻlboshchi (rahnamo, peshvo), hodiy, mahdiy deydilar. Va boligʻ (balogʻatga yetgan), komil, mukammil deb ham sifatlaydilar. Va imom, xalifa, qutb va zamon egasi ham deydilar. Va jahonni koʻrsatguvchi jom, dunyo ni aks ettiruvchi koʻzgu, taryoq (zaharga qarshi dori) va iksiri aʼzam (buyuk eliksir) deydilar. Uni oʻlikni nafasi bilan tirguzuvchi Iso, hayot suvini ichgan Xizr va qushlar tilini biladigan Sulaymon podshoga mengzaydilar. Va bu Komil Inson hayotta doim mavjuddir va bittadan ortiq emasdir, zero, butun mavjudot (borliq) misoli bir Shaxsdir va Komil Inson hu Shaxsning qalbidir. Mavjudot qalbsiz boʻlmaydi, demak, Komil Inson hamisha olamda bor. Qalb bittadan ortiq emas. Olamda donolar koʻp, ammo Olam qalbi boʻlgan kishi bittadan ortiq emas. Boshqalar esa turli martabadadirlar. Har biri muayyan (martabani) egallagandir. Agar mazkur olam yagonasi (yaʼni komil inson) olamdan oʻtsa, demak boshqa bittasi uning martabasiga yetgan boʻladi va uning joyini egallaydi. Toki olam qalbsiz qolmagay.”,¹⁵ - deya taʼkidlaydi va Komil Inson haqidagi oʻzigacha boʻlgan turli savollarga soda va tushunarli qilib javob berishi Ibn al-Arabiyligari surgan

¹³ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойик. / Н.Комилов таржимаси. – Б.72.

¹⁴ Oʻsha kitob. – B.5.

¹⁵ Aziziddin Nasafiy. Komil inson. / Najmiddin Komilov va Olimjon Davlatov tarjimasi. – T., 2000-2013.

qarashlardagi chalkashliklariga barham beradi.

Ushbu risolaning “Komil Inson ayonida” nomli qismida Aziziddin Nasafiy olamni narsalar solingan qutiga qiyoslab, olamdagi barcha mavjudot qismlari – narsalar u qutiga solingan deya, bu mavjudot olamda (qutida) hech narsa va hech kim bu qutidan va oʻzidan xabardor emasligini, faqatgina Komil Insongina oʻzidan va quti (olam) ahvolidan xabardordiligini ta’kidlaydi. Mulk va malakut va jabarut olamida hech narsa unga yashirin qolmaydi. Narsalar mohiyati va hikmati (xossalari) va mohiyatini oxirigacha koʻradi, deya Komil Insonga bergan ta’rifini davom ettiradi. “Odamlar Koinotning qaymogʻi va xulosasi, mavjudot daraxti mevasidirlar. Komil Inson esa odamlarning xulosasi va qaymogʻidir. mavjudot ham surat, ham ma’noda bus-butun Komil Inson nazari ostidadir.”¹⁶ deydi.

Shayx Aziziddin Nasafiy oʻzidan oldingi olimlardan farqli oʻlaroq komillik bevosita ruhiyat bilan bogʻliqligini ta’kidladi. Zero, inson kamolotga erishishi yoinki zalolatga yuz tutishi uning ruhiy holati xosilasi va axloqiy tanlovida ekanligini oʻz asarlarida bayon etdi. “Ruh javhardir, u jismni harakatga keltiradi va takomillashtiradi. U tabiatga muvofiq oʻsimlik darajasida, harakat (iroda)ga muvofiq hayvon darajasida, aqlga muvofiq inson darajasida zuhur etadi”,¹⁷ deb ta’kidlaydi. Ushbu misralarda olim ruh aqlga tayanganida insonga xos amal sodir boʻladi. Aksincha, mushohadasiz harakatga tayanganda esa hayvoniy boʻlishini chiroyli yoʻl bilan ta’riflab bergan. Xuddi shunga oʻxshash fikrlarni oʻzining “Kimyoyi saodat” asarida Abu Homid Gʻazzolliy ham keltirgan: “Jism bu bir shahardir. Bu shaharning hokim toʻrasi ruhdur. Vaziri aqlidir. Jinoyatchisi nafsdur. Xizmatkorlari aʼzolardir (qoʻllar, oyoqlar, koʻz va quloqlar). Gar u ruh (hokim) aql bilan fikrni bir joyga qoʻyib, bu shaharning dushmani nafsni insofga chaqira olsa va oʻziga doʻst tuta olsa, bu shahar obod boʻladi. Aksincha, aql (vazir)ga tayanmay dushman (nafs)ga yon bersa, bu shahar vayron boʻladi”,¹⁸ degan gʻoyasi bilan insonda axloqiy tanlov va ushbu toʻgʻri tanlovi orqali ikki olam saodatiga erishmogʻi mumkinligini chiroyli badiiy yechim bilan tasvirlagan. Ruhiy tarbiyaga oid kitoblarda kitobxonni toʻgʻri xulosa chiqarishiga undaydigan badiiy uslublardan foydalanishi mavzuning germeneytik maqsadiga xizmat qiladi.

Shoziliya tariqati mutasavvifi Shayx Abul Abbos Mursiyning shogirdi Shayx Aziziddin Nasafiyning zamondoshi Shayx ibn Atoulloh Sakandariy oʻzining “Hikmat ul-Atoiyya” risolasida shunday deydi: “U zot senga Oʻzining maxluqotlari orasida qadring ulugʻligini va sen U Zot bor qilganlari sadaflarining oʻrab turgan bir gavhar ekanligingni bildirish uchun seni Oʻz Mulki va malakuti orasida oʻrtacha olam qildi”,¹⁹ deya yuqoridagi qarashlarni toʻldiruvchi mukammal fikr bildirgan. Ushbu fikrlarning sharhi oʻlaroq, odam hayvonlarda mavjud boʻlgan shahvat (mayl) va farishtalarda bor boʻlgan aql bilan yaratildi. Ya’ni odamda uni gunoh masiyatga chorlaydigan shahvat ham, uni gunohlardan qaytarib tafakkurga chorlaydigan aql ham

¹⁶ Aziziddin Nasafiy. Komil inson. II fasl. / Najmiddin Komilov va Olimjon Davlatov tarjimasi. – B.14.

¹⁷ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойиқ. / Н.Комилов таржимаси. – Б.44.

¹⁸ Imom Muhammad Gʻazzoliy. Kimyoyi saodat. – Toshkent: “Hilol nashr”, 2021. – B.124.

¹⁹ Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf . Xislatli hikmatlar sharhi. V- kitob. – Toshkent: “Hilol nashr”. – B.89.

bor. Odam har ikki hayotining saodatli bo‘lishi uning axloqiy tanloviga bog‘liq ekanligini o‘ziga xos badiiy yechim bilan keltirgan. Shayx Azizidin Nasafiy o‘zining “Zubdat ul-haqoyiq” (Haqiqatlar qaymog‘i) risolasining Kichik olam(olami sug‘ro) haqida nomli ikkinchi bobining sakkizinchi faslida: “Bilginki, hayvon ruhi juzv qismlarnigina anglashga qodir, inson ruhi esa juzvni ham, qull (umum)ni ham anglay oladi. Hayvon ruhi zarar va nafning farqiga boradi, ammo inson ruhi foyda va zararni bilishdan tashqari, foyda va zarar keltiradigan omillarni ham farqiga boradi. Ey darvesh, inson ruhi (nafsi) tirikdir, bilguvchi, hirsli, istedodlidir, eshitguvchi, ko‘ruvchi va so‘zlovchidir. Boshqalarga u ko‘rinmaydi va eshitilmaydi va nutqi bilinmaydi. Jism bo‘laklarga bo‘linib, maydalangani, ruh esa bo‘laklarga bo‘linmay, maydalanmaganiday inson ruhi bilishda – yaxlit bilag‘on, ko‘rishda – yaxlit ko‘rguvchi, eshitishda – yaxlit gapiruvchi. Uning boshqa sifatlarida ham shunday hukm qil”,²⁰ deya ta’kidlagan. “Odam ayni ana shu qobiliyati bilan payg‘ambarlarga imon keltirdi, ularga ummat bo‘lib, ularning yo‘lboshchiligini qabul qildi. Natijada, uni imonli, ruhini ham imonli dedilar.

Agar (inson) payg‘ambarga imon keltirish va ular sunnatiga amal qilish barobarida surunkali ravishda Robbil olaminga ibodat bajo keltirsa va tunu kunning katta qismini toat-ibodatda o‘tkazsa, uni solih va sohibi taqvo deb, uning ruhini ham taqvoli solih ruh deb ataydilar. Agar surunkali ibodat ustiga, u foniy dunyodan butkul yuz o‘giran bo‘lsa, boylikdan, mansabdan voz kechib, jismoniy lazzat va hirsdan qutulgan bo‘lsa, uni zohid deb, uning ruhini ham zohid ruhi deb ataydilar. Agar yana bozustiga, zohidlikdan tashqari narsa-hodisalarning botiniy mohiyatini anglasa, nazaridan hech narsa yashirin qolmasa va taqlid chegarasidan irfon chegarasiga qadam qo‘ygan bo‘lsa, uni donishmand (orif) deyilar va uning ruhini donishmand (orif) ruhi deb ataydilar. Agar irfoniya ma’rifat ustiga boz O‘ziga qurb (قرب - yaqin) qilib tanlagan va muhabbatiga Musharraf etib, qalbini O‘z nuri bilan yoritgan bo‘lsa, uni valiy deb, uning ruhini valiy ruhi deb ataydilar. Agar qurb va muhabbat hamda qalb ravshanligi bilan birga, boz ustiga Haq taolo uni mo‘jiza – karomatlar asrori kashfi uchun tanlagan bo‘lsa va xalqqa Haq yo‘lini hidoyat etish uchun payg‘ambar qilib yuborsa, uni nabi deb, uning ruhini nabi ruhi deb ataydilar. Agar Haq taolonin mo‘jiza-karomati va asrori kashfi bilan barobar boz ustiga, uni O‘z Kitobi uchun tanlasa, uni rasul deb, uning ruhini rasul ruhi deb ataydilar. Kitob yuborish barobarida agar u o‘zidan avvalgi (o‘zigacha) shariatni botil etib (bekor qilib), yangi shariatni joriy etsa, uni ululazm deb, ruhini ululazm ruhi deb ataydilar. Agar avvalgi shariatni botil etib, yangi shariatni joriy etish barobarida boz ustiga Haq taolo uni payg‘ambarlik Xotami bilan saylagan bo‘lsa uni Xotam ul-anbiyo deb, ruhini Xotamul-anbiyo ruhi deb ataydilar”,²¹ degan misralarida Nasafiy o‘z qarashlarini komil insonda ruhiyat darajalarini aniq qilib ko‘rsatadi. Oliy daraja qilib payg‘ambarlik darajasi – Xotam ul-anbiyo darajasini qo‘yadi, ya’ni Komil Inson haqida olim ham Ibn al-Arabiy singari fikrda bo‘lgan, degan xulosa kelib chiqadi. Ibn al-Arabiy Komil Insondeya payg‘ambar Muhammad (s.a.v)ni keltirgan bo‘lsa,

²⁰ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойиқ. / Н.Комилов таржимаси. — Б.92.

²¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойиқ. / Н.Комилов таржимаси. — Б.38.

Nasafiy esa umumiy qilib, Haq taolo muborak tanlovi boʻlmish rasullikgacha boʻlgan darajalarni ham ruhiy darajalar bilan qiyoslab bayon etadi.

Yuqorida keltirilgan toʻqqiz daraja haqida shariat ahli (inson) ruhiyati (kamoloti) bundan baland emasligini taʼkidlab, bu toʻqqiz maqomot²²ning har biri (insonga) bir inoyatligini hamda har toifaning maqomi oldindan belgilab qoʻyilganligini, shuningdek, kishi oʻz maqomini chetlab oʻtolmasligini taʼkidlaydilar.

Shayx Aziziddin Nasafiy hikmat ahli(faylasuflar)ning ham ushbu toʻqqiz maqomot haqidagi fikrlarini keltirib,ularning fikricha ham uruj bundan yuqori boʻlmasligini,ammo buni chegara ham deb bilmasliklarini qayd etib oʻtgan. Hakimat ahlining fikricha, ushbu toʻqqiz martaba – daraja maʼrifat ahli va safo ahli martabalaridir, biroq kimning maqomi oliyroq boʻlsa,uning maʼrifat (bilimi) va safosi (pokligi) ham balandroq boʻladi. Odamning sofliqi va bilimi ortib borgan sari uning ruhi qaytib boradigan maqomi ham yuqori boʻlaveradi. Demak, bu maqomlarning har biriga inson musharraf boʻlishi mumkin va hech kimning maqomi oldindan belgilab qoʻyilgan emas. Har kimning maqomi uning maʼrifati va safosiga berilgan mukofotdir va kimki koʻproq maʼrifatli va safoli boʻlsa,uning maqomi balandroq boʻlaveradi”.²³ Ushbu maqomlar haqida vahdat ahli (tasavvuf ahli) va hikmat ahli (faylasuflar) oʻrtasiga tafovutlar bevosita qazo va qadar bilan bogʻliq boʻlib, ular orasidagi murosasiz baxslar uzoq vaqt davom etgan.

Shayx Aziziddin Nasafiy oʻzining “Komil Inson” risolasi ikkinchi fasli “Insonning balogʻati va hurriyati bayonida” nomli qismida barcha narsalar asosi substansiya haqida ham fikr yuritadi. Olim: “Paygʻambar va hakimlar yakdillik bilan eʼtirof etganidek, Alloh taolo yaratgan ilk narsa javhar (جوهر - asl, asos, substansiya) edi .Bu javharning nomi Aqli avvaldir. Borliqning urugʻi Aqli avval boʻlgach, jamiyki aqlar, nafslar, falaklar, yulduzlar, unsurlar, maʼdanlar, nabotod va hayvonot – butun borliq Aqli avvalda bilquvva (potensial) mavjud boʻlganlar. Bu bugʻdoy urugʻi donasida bugʻdoyning ildizi, tanasi, boshogʻi, bilquvva mavjud boʻlib, tadrijiy ravishda unib-oʻsib, oʻz nihoyasiga yetgach, doira tamom boʻlishiga mengzar. Xuddi shu kabi Aqli avvaldan barcha mavjudot paydo boʻlib, eng ohirida inson paydo boʻldi. Insondan keyin hech narsa yaralmadi. Maʼlum boʻldiki, dastlabki urugʻ Aql emish”,²⁴ degan fikrlarni ilgari surgan. Xulosa oʻrnida, demak, inson oʻz aqliy kamolotiga yetgandan keyin oʻz nihoyatiga yetadi, balogʻatga yetishadi. Ushbu jarayon misoli doira singari aylanib turadi.

Shayx fikrlarining davomi oʻlaroq: “Ey darvesh, hech shubha, Alloh taolo aqli avvaldan koʻra fozilroq, azizroq, ulugʻroq hech narsa yaratmadi. Aql – maxluqotlar ichida eng sharaflisidir; yaralgan narsalar ichida aqldan oʻzga hech narsa oʻzini tanimadi; yaralgan narsalar ichida hech narsa Allohni bilmadi.”²⁵,deya qoʻshimcha qilgan. Ushbu fikrlari bilan olim aqlni va uni oʻzida Allohni va oʻzini tanish bilan jam qilgan insonni oliy qadriyat ekanligiga ishora qilgan. Inson nega komillik sari intilishi kerak, degan savolga shu oʻrinda javob berib ketgandek goʻyo.

²² Oʻsha kitob, 39-bet.

²³ Oʻsha kitob, 40-bet.

²⁴ Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. VI рисола. – Т., “Шарк”. – Б.122.

²⁵ Oʻsha kitob, 21-bet.

Xulosa

Shayx Aziziddin Nasafiy Aqlning martabalari borligini, har bir martabalar orasida tafovut borligini keltirib, “Kimki Aqlning bir juziga yetishsa, oʻzini Aqlning kamoliga yetgan, deb biladi, holbuki bunday emas. Kimki Aql nihoyatiga yetishsa, aqlning kamolotiga yetishibdi”, deya qoʻshimcha qilgan. Aqlning kamolotiga yetishish Allohning bandaga ilohiy nur hadya etganligi bilan oʻlchanadi. Bunday darajaga yetganlar haqiqiy ilm egalaridir. Negaki, Alloh ularning tafakkurini teran qilib, koʻplab jumboqlar kalitini unga beradiki, unday inson ham diniy, ham dunyoviy ishlarda gʻolibdirlar. Ikki olam saodatiga musharrafidirlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Абдуллаев, Аҳмад. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Термиз, 2007.
2. Бартольд В.В. Учёные мусульманского «Ренессанса» // Соч. Т. VI. – Москва, 1966.
3. Холмўминов, Жаъфар. Вахдат ул-вужуд фалсафаси ва Нақшбандия таълимоти. – Тошкент: “Tafakkur”, 2020.
4. Холмўминов, Жаъфар. Тасаввуф онтологияси. – Тошкент: “Yosh avlod matbaa”, 2021.
5. Imom Muhammad Gʻazzoliy. Kimyoyi saodat. – Toshkent: “Hilol nashr”, 2021.
6. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. / Форс тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. – Тошкент: “Маънавият”, 1997.
7. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Тошкент: “Movarounnahr” - “Oʻzbekiston”, 2009.
8. Муҳаммад Носир. Насаф ва Кеш алломалари. – Тошкент, 2001.
9. Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал Жазарий. Тасаввуф сирлари . – Тошкент, 1999.
10. Насафий, Азизиддин. Зубдат ул-хақойиқ. / Н.Комилов таржимаси. – Тошкент: “Kamalak”, - 2003.
11. Насафий, Азизиддин. Комил инсон китоби. VI рисола. – Т., “Шарк”.
12. Nicholson R.A. The Idea of Personality in Sufism. – New Delhi, 1976.
13. Гольдциер И. Лекции об исламе. – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1912.